

SOVYET ZİHNİBİLİMİ FREUD TEORİSİNDEN NEDEN VE NASIL UZAKLAŞTI?

Cem Taylan Erden

Uzm. Dr., Psikiyatrist, Antalya

E-posta: cemtaylanerden@gmail.com

ÖZET

Sovyetler Birliği tarihin tozlu raflarında yerini alalı neredeyse 30 yıl olacak. Ama yetmiş küsur yıllık tarih içerisinde yaşananlar eğrisiyle doğrusuyla tartışılıp bir köşeye konamıyor bir türlü. Çünkü kavga bitmedi henüz, tarihi ileriye götürmek isteyenler ile çeşitli sebeplerle istemeyenler arasındaki çekişme devam ediyor. Aslında geçmişe dair bir tartışmanın nesnesi gibi gözükken bu olguyu tartışma biçimi ve aldığımız pozisyon, geleceğe dair bir tartışmanın saflarını belirliyor. Freud'a ve psikanalize dair de halen oldukça yoğun tartışmalar yürütülmektedir. Bu tartışmalardan bir tanesi de Sovyetler Birliği ve psikanaliz ilişkisine dairdir ve ilgi çekmektedir. Bu ilgi temel olarak Sovyetler Birliği'nde yaşananların olumsuzlanması üzerine kuruludur.

Sovyetler Birliği'nde psikiyatri uygulamaları ve psikolojinin tartışma konuları sosyalist ekonominin ihtiyaçlarına göre şekillenmiş, ilk kuruluş yıllarında sosyalizmin yeni insanının yetiştirilmesine katkıda bulunacak çalışmalar ön plan çıkarken; sosyalist ekonominin kök salması ile birlikte çalışmalar meslek seçimi, personel eğitimi, psikoloji, fizyoloji, psikohijyen, psikoprofilaksi ve emeğin bilimsel organizasyonu üzerine yoğunlaştırılmıştır. Bu tartışmanın ele alınış biçimi Batı dünyasının politik ihtiyaçlarına göre şekillenmiştir. İkinci dünya savaşı sonrasında faşizmi yenilgiye uğratmanın prestiji ile Sovyet modeli yoğun bir ilgi ile takip edilmiş, 1970'lerin ikinci yarısından itibaren başlayan emperyalist liberter saldırganlıkla birlikte ise Sovyetler Birliği'ne bir deli gömleği giydirilmeye çalışılmıştır.

Bu makale Sovyet psikiyatrisi ve psikolojisinin tarihsel ve nesnel nedenlerle Freud teorisine ve psikanalize mesafeli kaldığını tartışmayı amaçlamaktadır.

Anahtar kelimeler: *Sovyetler Birliği, psikiyatri, psikoloji, psikanaliz, Freud*

WHY AND HOW DID THE PSYCHOLOGY IN THE SOVIET UNION DISTANCE FROM FREUD'S THEORY AND PSYCHOANALYSIS?

ABSTRACT

It will be almost 30 years since the Soviet Union took its place on the dusty shelves of history. However a proper discussion on Soviet history still seems impossible. Because the fight is not over yet, and the conflict between those who want to take history forward and those who do not for various reasons continues. In fact, the way we discuss this phenomenon, which seems to be the object of a discussion about the past, and the position we take may be determining the ranks of a discussion about the future. There is also an intense debate on Freud and his work on psychoanalysis, and the intersection of these two issues, Soviets and psychoanalysis, is still interesting. This interest is mainly based on defamation of Soviet experience.

While the issues of psychiatry and psychology practices in the Soviet Union were shaped according to the needs of the socialist economy, studies that will contribute to the training of the new person of socialism in the first years of foundation were prominent. With the socialist economy taking root, studies are focused on career choice, staff training, psychology, physiology, psychohygiene, psychoprophylaxis and the scientific organization of labour. The way this discussion is handled has been shaped by the political needs of the Western world. With the prestige of defeating fascism after the Second World War, the Soviet model was followed with intense interest, and with the imperialist libertarian attack that started from the second half of 1970s, a straitjacket was tried to be dressed in the Soviet Union.

Main aim of this article is to discuss the historical and objective reasons underlying the distance of Soviet psychology from Freud's theory and psychoanalysis.

Key Words: *Soviet Union, psychiatry, psychology, psychoanalysis, Freud*

SOVYETLER BİRLİĞİ VE PSİKANALİZİ BİRLİKTE TARTIŞMAK NEDEN ÖNEMLİ: STALİN FREUD'A NEDEN KÜSTÜ?

Freud ve psikanalizle ilgili neredeyse tüm kitap adları, ortasından iki nokta ile bölünmüş iki kısımdan oluşur. Bu Freud'un altını çizdiği "bilinç ve bilinçdışı" ikiliğine belki de bilinçsizce yapılan bir gönderme gibidir. Hatta

bu durum meseleye bir gizem de katıyor olabilir ki bu gizem, insanın kendini keşfetme serüveninin güdüleyicilerinden biri olarak ele alınabilir. Diğer yandan bu katmanlı başlıklar konunun derinliğine, özün ulaşılabilirliğine işaret ederek okurun yetersizlik duygularını tetikleyebilir, eleştirel bir tartışmanın önünü tıkayabilir.

Bu yazının güdüleyicisi insanın eşitlik ve özgürlük mücadelesinin özgün bir uğraşı olan reel sosyalizm döneminin üzerindeki gizemi aralamak ve özellikle psikiyatri ve psikoloji alanlarında reel sosyalizme giydirilen deli gömleğinin bağlarını çözmeye çalışmaktır. Batılı kaynaklarca dönemin ideolojik ihtiyaçlarına göre giydirilen bu deli gömleğinin ötesine bakabilmek ve bu veriyi yine eşitlik ve özgürlük mücadelesi için yararlı hale getirebilmektir (Erden ve Binbay, 2018). Bu tartışma gizemli ve çok katmanlı olmak zorunda da değildir, belki de sınıfsal bir perspektiften oldukça basit biçimde yürütülebilir.

Sovyetler Birliği tarihin tozlu raflarında yerini alalı neredeyse 30 yıl olacak. Ama yetmiş küsur yıllık tarih içerisinde yaşananlar eğrisiyle doğrusuyla tartışılıp bir köşeye konamıyor bir türlü. Çünkü kavga bitmedi henüz, tarihi ileriye götürmek isteyenler ile çeşitli sebeplerle istemeyenler arasındaki çekişme devam ediyor. Aslında geçmişte kalmış bir tartışma gibi gözüken bu olguyu tartışma biçimi ve aldığımız pozisyon, geleceğe dair bir tartışmanın saflarını belirliyor. Bu nedenle önemli.

Benzer bir tartışmanın Freud ve psikanaliz için de geçerli olduğu söylenebilir. Didik didik edilen (Teber, 2015) ve adeta kendi silahıyla defalarca vurulan bir bilim insanı ve onun şekillendirdiği teorik çerçeveyi bu kadar farklı yönleriyle tartışmak insanoğlunun düşünce dünyasının huzursuzluğunu ortaya koyuyor. Freud'un annesi, babası, karısı, kız kardeşleriyle ilgili yazılmış ciltlerce eserin olduğunu biliyor muydunuz? Veya amcasının hangi suçlardan cezaevine girdiği tartışılan başka bir bilim insanı tanıyor musunuz? Freud kadar yaşamı incelenmiş, çevresindeki bütün insanlarla ilişkileri araştırılmış, doğumundan itibaren bütün yaşam evreleri ayrıntılarıyla gözden geçirilmiş başka bir insan daha yoktur belki (Teber, 2004). Eserinden çok kendisi popüler bir ikon haline gelmiş belki de tek bilim insanıdır. Bunun neden böyle olduğu Freud ve eserinin özgünlüğü kadar bağlamın dinamikleri üzerinden araştırılmalıdır.

Bu iki olgunun kesişim noktası ise oldukça ilginçtir. Aslına bakılırsa ne Freud'un Sovyetlerde olup bitenle ne de Sovyetlerin Freud'un yapıp ettikleri ile pek bir ilgisi yoktu. İlk zamanlardaki sınırlı bir flörtün ardından, her iki ekol de kendi özgün doğrultusunda ilerledi. Aralarında bir tür kan uyuşmazlığı olduğu da söylenebilir ama zaman akıyor, bağlam değişiyor, Freud ve psikanaliz tartışmaları da Sovyetler Birliği'nde olup bitenin olumsuzlanmasının zemini olarak yeni bir işlev kazanıyordu.

Bu iki olgunun kesişim noktasını ana hatlarıyla ele alan ve konuyu çağının bilimsel ve politik bağlamı içerisinde tartışan bir başka yazıdan (Binbay, 2019) hareketle bu yazıda konuya dair bazı noktalarda Freud ve Psikanaliz hareketi özelinde belirleyici olan politik motivasyonların ayrıntılarına vurgu yapılacaktır, Sovyetler Birliği'nde o yılların psikopolitik atmosferi tartışılacak ve yolların ayrıldığı zamanlardan sonra Sovyetler Birliği'nde psikoloji ve psikiyatrinin nasıl bir yol izlediği araştırılacaktır.

FREUD' UN POLİTİK DÜNYASI VE TERCİHİ

Freud'un hayatının ve eserlerinin şekillendiği politik coğrafya ve zaman dilimi burjuvazinin kesin bir zafer duygusu içerisinde olduğu, uygarlığın doruklarına yaklaşıldığı düşünülen bir "cennet krallığı"dır. Bu krallıkta Avrupa burjuvazisi işçi sınıfı ile mücadelesini geçici de olsa kazanmış gözükmekte, ulusal birliğini tamamlayıp sömürgeler sorununu yine geçici olarak çözmüş gibi hissetmekte ve sonsuz bir saadet içerisinde yaşayacağını ummaktadır. Stefan Zweig 19. yüzyıl sonlarında, bu ekonomik ve politik istikrar yıllarında, sigortacılık sektörünün altın çağlarını yaşadığını anlatır (Zweig, 2013).

Freud işte bu "muasır medeniyet"in içine doğar, burada üretir, yazar ve bu medeniyetin insanlarını tedavi eder. Bu cennet krallığı illüzyonu yıkıldığında ise yine bu medeniyetin yaralarını anlamaya ve onarmaya çalışır. Düşünce dünyası başka türden bir medeniyet ihtimaline sonuna kadar ve ısrarla kapalıdır.

Ernest Jones'un, resmi Freud biyografisinin yazarı ve Freud'un son yıllarından itibaren psikanaliz hareketinin Batı dünyasındaki temsilcisi olarak anlattıkları kayda değerdir. Freud'un oldukça uzun süren nişanlılık döneminde karısını ulaşacaklarına emin olduğu güzel gelecekte önceki zor bir döneme "Churchillvari" biçimde hazırlayabildiğini yazan Jones (2004:158), ilerleyen sayfalarda şöyle bir anı aktarır:

"Freud yakınlarda ateşli bir komünistle görüştüğünü, yarı yarıya Bolşevizm'e döndüğünü söyleyerek beni şaşırttı -kendisine, Bolşevizm'in gelişinin birkaç yıllık kargaşaya ve sefaletle neden olacağı ve bu yılları evrensel barış, refah ve mutluluğun izleyeceği söylenmişti. Freud ise şöyle dedi: "Ona ilk yarıya inandığımı söyledim." (Jones, 2004; s. 540)

Görüldüğü gibi Freud politik açıdan tercihini net biçimde ortaya koymuş, Bolşevizm'in gelecekteki güzel günlerle ilişkili olmadığı düşüncesini ifade etmiştir. Zorluklar sonrasındaki güzel günlerin Churchill versiyonuna inanmayı tercih etmiştir. Daha sonraki yıllarda ise Sovyet Rusya üzerine yazdığı bir pasajda şüphesini doğrudan ifade edip, Bolşevizm'in geleceğine dair olumsuz yargısını üstü tevazu ile kapalı biçimde tekrarlamıştır:

"Dolayısıyla bugün Avrupa ile Asya arasında uzanan büyük ülkede devam etmekte olan büyük uygarlık deneyi konusunda değerlendirme yapmayı kesinlikle düşünmediğimi açıkça ifade etmeme izin verin. Bu deneyin pratikte uygulanabilirliği konusunda karar vermek, kullanılan yöntemlerin yararlılığını belirlemek veya planlanan ile uygulanan arasındaki kaçınılmaz uçurumun derinliğini ölçmek için gerekli özel bilgiye de, beceriye de sahip değilim. Orada hazırlığı süren şey henüz tamamlanmadığı için, uzun bir geçmiş temeli olan kendi uygarlığımızın bize sağladığı malzemeye bir inceleme yapmaya elverişli değildir." (Freud, 1930; s. 185)

Freud aşağıda ayrı ayrı bazı örnekleri sıralanacağı üzere hayatının farklı dönemlerinde sol, sosyalizm, Bolşevizm ile karşılaşmış ve yukarıdaki paragrafta belirttiği üzere mevcut düşünme araçları ile bu başlıklarda bir tartışma yürütmeyi tercih etmiştir.

Freud gençlik yıllarında John Stuart Mill'in bir kitabını çevirir, bu kitabın bazı bölümleri emek, kadın özgürlüğü ve sosyalizm üzerinedir. Bununla birlikte Freud'un yine aynı başlıklarda liberal bir esinlenme içerisinde olmanın çok döneminin muhafazakâr tutumlarını benimseydiği farklı kaynaklarda tekrar edilir (Balogh, 1986).

Freud Rusya'da ortaya çıkan psikanaliz tartışma gruplarını ölçülü bir sevinçle karşılamakla birlikte, sosyalizan Moskova grubundansa Ernest Jones'un da katkısıyla Kazan grubunu önemseme eğilimindedir. Yine 1920'nin ilk yıllarında Sovyet Rusya'daki özgün psikanalitik formasyonlu okul projesi ile heyecanlanan ve bu projeyi destekleyen bir tutum içerisinde olmaz (Etkind, 1994).

Freud iç halkada yer alan ve kendisini sosyalist ve komünist olarak tanımlayan Adler, Rank, Reich gibi çok yakın çalışma arkadaşları olmasına ve özellikle Adler'in toplantılarda sıklıkla Marx'tan bahsetmesine rağmen Marksizm'e ilgi göstermemiş, eserlerinde Marksist tartışma başlıklarına atıfta bulunmamıştır (Breger, 2000). Bahsi geçen üç kişi de psikanaliz hareketinden oldukça şiddetli tartışmalarla ayrılmış, sonrasındaki üretimleri ve eylemleri ile psikanaliz hareketinin sol sapması sayılabilecek bir konuma yerleşmişlerdir. Freud ömrünün sonuna dek kendisine ihanet ettiğini düşündüğü bu kişilere yönelik öfkesini korumuş, eserlerini yok saymıştır. Bu arada benzer bir durum psikanalizin sağ sapması olarak tanımlanabilecek Jung için de geçerlidir.

Elbette ki Freud'un Marksizm'le yakın ilişkide olmak gibi bir zorunluluğu olmadığı açıktır. İfade edilmek istenen Freud'un eserini bilinçli bir tercihin sonucu olarak "muasır medeniyet" insanını ve toplumunu çalışmak ile sınırladığı, verilerini bu toplumdan elde edip çıkarımlarını bu toplumun geleceği üzerine inşa ettiği, yaşamının ileri yıllarında sosyalizm gibi farklı medeniyet deneyimlerine yönelik bir ilgi ve heyecan göstermediği, bu yönde heyecan gösteren çalışma arkadaşları ile çeşitli sebeplerle ayrı düşüp eserlerine sırt çevirdiğidir.

Freud devrimci bir burjuva bilim insanıdır. Burjuvazinin bilim birikiminin sürekliliği içerisinde kendisinden daha önce ifade edilmiş olan kavramları özgün bir sentez içerisinde birleştirip, bilim dünyasında niteliksel bir sıçramaya katkıda bulunmuştur. Ama bu sentez aydınlanma barutunu çoktan tüketmiş ve insanlığı paylaşım savaşları ile muazzam bir yıkımın eşiğine getiren burjuva dünyasının insanına dairdir. Bu nedenle de karamsar, karanlıktan çıkış ihtimali içermeyen bir sentezdir. Belki de tam da bu yüzden, ileride tartışacağımız üzere başka türden bir medeniyet inşa etme serüvenine soyunan insanların psikolojik dünyasına uygun düşmemiştir.

Freud insanlığa kıvgındır. 1931 yılında Viyana'da Oscar Nemon tarafından Freud'un heykeli kalıba alınmış ve uzun yıllar sonra Winnicot'un çabalarıyla ve uluslararası psikanaliz cemiyetlerinden toplanan bağışlarla bu kaptan yapılan heykel Londra'ya, Freud'un öldüğü evin birkaç sokak ilerisine dikilmiştir. Bu heykel için, heykeltıraşı Freud'un ısıltısında "insanın içine işleyen bir bilgelik ve hor görme" olduğunu yazarken, evin hizmetçisi Freud'a heykeltraşın onu çok sinirli olarak yansıttığını söylediğinde Freud "Ama ben zaten kıvgınım" der, ve ekler: "İnsanlığa kıvgınım". (Ades, 2016)

Psikanaliz, Batı dünyasında özellikle dünya savaşları sonrasında artan bir ivmeyle kök saldı. Dünya yeniden paylaşılmıştı ve Batıda yeni bir kapitalist dünya kuruluyordu; eski dünyanın insanı bütün köhnelikleri geride bırakmak istiyordu. Dünyanın farklı bölgelerinde psikanaliz cemiyetleri kuruldu. Freud ve eseri modern ve hatta postmodern çağın düşünce dünyasında belirleyici bir yer edindi. Bu bir sonuçtur ve nedenleri ayrıca tartışılabilir ama aynı sonucun dünyanın farklı coğrafyalarında aynı ivmeyle tekrarlanmadığı da dillendirilmektedir:

Psikanaliz, Batı'dan çıkmış ve o anlamda çok büyük ölçüde Batı-merkezli ve daha önce de bahsettiğim nedenlerle üst-sınıf yönelimli bir projeydi. Bu Batı merkezli olması çok değişmedi. Dikkat ederseniz Doğu toplumlarında psikanaliz öyle çok yaygın olarak kök salabilmiş değil, çok yavaş ilerleyen ve çok sınırlı çevrelere ulaşabilen bir faaliyet. (Paker, 2006)

SOVYETLER BİRLİĞİ'NİN KURULUŞ YILLARININ PSİKOPOLİTİK ATMOSFERİ

1917 Ekim Devrimi'nin ardından ülke uzun yıllar sürececek bir iç savaşa sürüklenir. Bolşevik iktidarın yönetiminde tutunabilmesi ancak ülkenin dört tarafında emperyalist kuşatmanın kırılması ve geniş bir coğrafyada yönetim aygıtlarının çeşitli kaynaklardan derlenen insan malzemesi ile yürütülmesi zorunluluğu ile mümkün olmuştur. Bolşevik iktidarın ilk yılları toplumsal yaşamın süreklilik kopuş diyalektiğinde sürekliliğin ağır bastığı yıllardır. Avrupa ülkelerinde gerçekleşmesi beklenen devrim ile birlikte birçok şeyin değişeceği ve bir kıta devriminin dünya devrimine giden yolu açacağı beklentisi hâkimdir. Bu süre zarfında çoksesli ve çok renkli bir kültürel hava solunmaktadır. Ekonomide farklı türden mülkiyet ilişkilerine de izin veren NEP (Yeni Ekonomik Politika) dönemi yaşanmaktadır.

Psikanaliz, NEP döneminde uygulama alanı bulan bilimsel yöntemlerden biriydi, Bolşevikler tarafından bir okul hüviyeti ile kabul görmüştü. Stalin'in oğlu Vasili de bu okula gönderildi. Psikanaliz yeni insanı yaratma çabasının açtığı alanda desteklendi. Ama bu özgün ve dünyada ilk kez denenen okul projesi çeşitli nedenlerle yürümedi. Nedenlerinden biri psikanalizin yeni insanın büyümesine katkı yapmaktan çok eski insanın zaafı

üzerinden yürüyen bir tartışma olması olabilir.

Bolşevik iktidar 1920'li yılların ortalarından itibaren yeniden silkinir ve sosyalizmi kurma doğrultusunda yeni bir evreye girer. Avrupa'da beklenen devrim gerçekleşmemiş, NEP dönemi Bolşevik iktidarın hayatta kalmasını sağlamakla birlikte, neden olduğu toplumsal yapı itibarıyla sosyalizmin altını oyar hale gelmiştir. Bu evrenin temel tartışması tek ülkede sosyalizmin kurulup kurulamayacağıdır ve bu tartışmaya verilen yanıtlar çerçevesinde saflar yeniden belirlenir, kartlar yeniden dizilir. *"Devrimden sonra Bolşevikleri bölen ve Stalin'i yükselten tartışmaların özünde kısıtlara meydan okuyan bir irade ile kısıtları veri alan bir iradenin karşı karşıya gelişi vardır"* (Okuyan, 1998, s. 57).

Bu tartışmanın diğer tarafında kalan Troçki'nin hayatı psikanalizle yüzyılın başında Viyana'da sürgündeyken keşmiştir. O sırada bazı psikanaliz toplantılarına da katılan ve Adler'le teması olan Troçki'nin Ekim devrimi sonrasında psikanalizi Rusya'da kolladığı yazılsa da, bizzat Lenin'in Freud'un eserlerine ilgi gösterdiği ve Stalin'in oğlunu yeni açılan okula gönderdiği, Lunaçarski'nin de bu çabalara katkıda bulunduğu düşünülürse bu iddia tartışılabilir hale gelir (Tögel, 2020).

Troçki'nin eserleri üzerinde psikanalizin ciddi bir etkisi olduğu, özellikle din ve eğitim konularında psikanalizden ciddi biçimde yararlanılabileceğini düşündüğü, Freud'u Marksist bir bilim insanı olarak kabul ettiği yazılıp çizilmiştir. Özel olarak Troçki'nin eserlerinde Freud'un açık ve örtük izini süren çalışmalar yayınlanmıştır (Popova, 2013). Troçki, Pavlov ile Freud'un çalışmalarını birleştirme yönünde bir çaba içerisindeydi, ama bu çabası karşılık bulmaz. Troçki'nin Freud'un eserleri ile ilişkisi Rusya'dan ayrıldıktan sonra da sürer. Ama Sovyetler'de bu ilişki artık ölmeye yatmaktadır.

"Teorik açıdan Trotsky'nin içine düştüğü diğer bir sıkıntı, proleterya diktatörlüğüne atfettiği negatif roldür." (Okuyan, 1998, s. 21). Troçki "tek ülkede sosyalizm" tartışmalarında da karamsardır ve geleceğinden pek de umutlu değildir. O dönemde psikanaliz de pesimist, yıkıcı ve olumsuz kabul edilmiş olabilir. Zira Freud da insanlığa kızıktır ve gelecekte pek umutlu değildir. Bu durumu özellikle Einstein ile savaş üzerine olan mektuplarında okumak mümkündür (Freud, 1933).

Psikanaliz insana dair çok umutlu ve iyimser bir tutum içerisinde değildir, insanın arızasını insanın içinden arar ama Bolşevikler açısından sosyalizmi kurarken insanın içine değil dünyanın içine bakmak gerekecektir; umutlu olmak, tüm arızalarına rağmen insanın diğerleriyle birlikte davranabilme gücüne güvenmek gerekmektedir. Sovyetler kolektivizasyon, elektrifikasyon, fabrikasyon atılımının eşliğindedir ve umuda olan ihtiyaç kendisini dayatmaktadır. Üretimde istikrar arayışı, yeni disiplinli sosyalist işçiyi yaratmak, bu dönemin mottolarından ve temel ihtiyaçlarındandır (Okuyan, 1998, s. 51).

Sovyet emekçilerini büyük bir coşkuyla harekete geçiren "somut"luk tam da budur. Bu somutun karşısında pesimist, yıkıcı ve entellektüelist "olumsuzluk" cephesi vardır. Stalin bu cephenin kitleler için ne anlama geldiğini şöyle anlatmaktadır: "Böyle bir görüşe sahip olunca, işçi kitlelerini harekete geçirmek, onlarla çalışmak, iş alayları kurmak ve kapitalist unsurlara karşı saldırıya geçmek için heyecan uyandırmak olanağı var mıdır?" (Okuyan, 1998; s. 27)

1920'lerin başından ortasına dek süren dönem Sovyet iktidarının bahçesinde bin çiçeğin açtığı bir dönemdir ama ikinci yarı Bolşeviklerin sosyalizmi reel anlamda inşa etmek için gerekli adımları attığı, ki bu adımlar muhalefetin tasfiyesini ve hatta kırlarda palazlanan mujiklerin tarihi örgütü Ortodoks kilisesinin de tasfiyesini içerir. Psikanaliz işte o bahçede açan çiçeklerden birisidir. 1920'lerin ikinci yarısı bu çiçeğin büyüüp gelişmesine uygun bir iklime sahip değildir.

Sovyetlerin NEP döneminde psikanaliz Rusya'da gelişir ve kısmen bir devlet kurumu halini alır. NEP'ten çıkış ile birlikte atmosfer öznel iradeciliğin mantıksal sonuçlarının teneffüs edilebileceği kadar kavga doludur. Psikanaliz bu kavganın aracı değildir. Bu kavgaya yeni araçlar edinmek gerekir, Sovyetlerde denenilen budur.

Psikanaliz insanı anlamaya ve yorumlamaya çalışır ve bu anlama çabasının kendisinin insanı değiştirmesini umar veya bunu bir noktadan sonra pek de umursamaz. Bolşevikler ise dünyayı sadece anlamaya değil değiştirmeye çalışır, bunu oldukça da umursar, hatta bir noktadan sonra sadece bunu umursar. Bu nedenle psikanaliz ile sosyalizmin reel hale gelmeye çalıştığı dönemde bir kan uyuşmazlığından söz edilebilir.

Troçki diyor ki *"Devrim Joffe'yi psikanalizden daha iyi tedavi etti."* (Etkind, 1998). Joffe, Troçki'nin Viyana yıllarını birlikte geçirdiği yoldaşlarından biridir. Viyana'da psikanaliz ile tedavi görmüştür. Joffe devrimin yeni bir atılım yapmaya çalıştığı dönemde maalesef intihar etmiş, geride kalanlar sosyalizmi psikanaliz ile değil ama yeni bir devrimci çıkış ile tedavi etmeye çalışmışlardır. *"Sosyalizmin iradi zorlamalar ve uzun sürecek bir kavga olmadan inşa edilebileceği fikri Marksizm'in dağarcığından tamamen tasfiye edilmelidir"* (Okuyan, 1998, s. 56).

Burada bir parantez açıp, atmosferin özellikle Türkiye okuyucusu açısından daha anlaşılabilir olması için Türkiye'de psikanalizin serüvenine göz atılabilir. Köklü farklılıklarına rağmen Türkiye ve Rusya tarihin benzer dönemlerinde, birbirlerinin de ayırında olarak benzerlikler içeren bir kuruluş evresi yaşamışlardır.

Her iki coğrafyada da monarşiye son verilmiş, kurucu özne bir önceki dönemden kopuşu hedeflemiş, bu doğrultuda geniş halk kitleleri bu mücadele için örgütlenmiş, yeni kurulan cumhuriyetlerin öncü kadroları kendilerine yeni bir kimlik oluşturma çabası içine girmişler

ve tüm bunlar iki emperyalist paylaşım savaşı arasında gerçekleşmiştir.

Farklı gerekçelerle ve hızlarla da olsa her iki ülkede kamucu ve aydınlanmacı bir tutum ile yaşam kalitesi artırılmaya çalışılmış, devlet örgütü bu hedefin yürütücüsü olmuştur. Yeni bir ülke yaratmaya çalışılan bu coğrafyalarda, bu ülkelerin yurttaşı olacak yeni insanın yaratılması da hedeflenmiştir.

Muasır medeniyetler düzeyine çıkmayı hedefleyen Türkiye’de ilk psikanaliz metinleri yüzyılın başlarında çevrilmiş olsa da, psikiyatriye yön veren kurumların da reddiyesi ile psikanaliz kurumsal olarak ilgi görmemiş, yaygınlaşmamıştır. 1930’dan sonra Nazilerden kaçan bir psikanalist aracılığıyla bu alanda sistematik olarak çalışmaya başlayan bir profesyonel dışında psikanaliz ülkemizde uzun yıllar boyunca tartışma konusu ve çalışma alanı haline gelememiştir. Ülkemizde psikanaliz alanında ilk kurumsallaşma deneyimleri 1990’dan sonra vücut bulmuştur (Taştan, 2011). Şaşırtıcı biçimde Rusya’da da psikanaliz Sovyetler Birliği’nin çözülüşünün ardından yine aynı tarihlerde kurumsal olarak yeniden inşa edilmeye başlanmıştır (Alavidze, 2020).

Son sözü Reich’a bırakacak ve değerlendirmeye ülkemizi de katacak olursak:

Psikanaliz Sovyetler Birliği’nde gelişemedi. Burada da kapitalist ülkelerde çektiği güçlüklerle karşılaştı – tek farkı analistlerin bireyler olarak önemli bir yer tutmalarıdır-. Bununla birlikte toplumsal açıdan gelişmemiş kaldı. (Reich, 1934; s. 111)

SOVYETLERDE PSİKİYATRİ VE PSİKOLOJİ TEORİDE VE PRATİKTE NASIL BİR YOLA EVRİLDİ

Sovyetler Birliği psikiyatri ve psikoloji alanlarında oldukça özgün bir gelişim çizgisine sahiptir. Bu çizgi özellikle II. Dünya Savaşı sonrasında ilgi çekicidir. Faşizmin yenilgiye uğratılmasındaki büyük rolü nedeniyle olsa gerek, bu büyük ülkenin kurumları, insan malzemesi ve sisteminin işleyişi merak konusu haline gelmiştir.

İşte bu yıllarda Amerika’da Sovyet Psikiyatrisi üzerine belki de dünyada ilk kitap Joseph Wortis imzasıyla yayınlanıyordu. Bu kitabın öyküsü ilginçtir. Yayıncısı Wortis’ten bu kitabı yazmasını ister, Wortis kitabı yazar ama kitaba önsöz yazması için teklifte bulunduğu bazıları Pavlov’un öğrencisi olan arkadaşları bile buna yanaşmazlar çünkü Amerika’daki hava değişmeye başlamıştır. Sovyetlere duyulan yaygın sempatinin üzeri egemen sınıfların antikomünist histerisi ile örtülmek üzeredir. Kitap yayıncının özür babındaki giriş yazısı ile yayınlanır, farklı dillere çevrilir ve iyi satar ama kopyaların çoğunluğunu Amerikan Savunma Bakanlığı’nın satın aldığı öğrenilir. Bu kadarla da kalmaz, Wortis komünizm propagandası yaptığı gerekçesiyle ifade vermek üzere

komisyona çağrılır ve hakkında ciddi bir karalama kampanyası başlatılır. (Calloway, 1993)

Uzun yıllar sonra aynı işe soyunan ve Sovyet Psikiyatrisini başka gerekçelerle anlamaya çalışan Paul Calloway’in kitabına yazdığı önsözde Wortis, Calloway’in de kendisi ile benzer bir kaderi paylaşacağını öngörerek şöyle yazar: “*Sovyetler Birliği ile ilgili hiçbir şey politika-dan ayrı tutulamaz*”. Calloway’in uzun süreler Rusya’da kalarak ve içerden kaynaklar kullanarak yazdığı değerli kitabı da rüzgârın tersten esmeye başladığı, Sovyetler Birliği’nin mezarı üzerinde tepinildiği bir dönemde yayınlanır ve üzeri akademik ilgisizlikle örtülmeye çalışılır. Öyle ki bu ayrıntılı ve özenli eser konuya ilişkin kaynakların neredeyse hiçbirinde tartışılmaz, atfı almaz. Sovyet psikiyatri pratiğinin üzerinde öylesine kara bulutlar vardır ki bu pratiği anlamaya yönelik bir çaba gereksiz ve değersiz bulunmuş olmalıdır. Zaten ayakta kalamamış bir sistemin enkazını eşelemenin yeni döneme bir faydası olmadığı da düşünülmüş olabilir. Bununla birlikte sosyalizm deneyiminin her türlüşünü bir yeniden kurgulama ile korku masalına dönüştürenler ise bu masalı anlatmaya devam ediyorlar (Boren, 2010).

Bu korku masalı kurgusuna inanmayan bir grup meslek profesyoneli Bilim ve Aydınlanma Akademisi (BAA) çatısı altında psikiyatri ve psikoloji alanındaki Sovyet deneyimi üzerine çalışmaktadır. Calloway’in kitabını tarihin tozlu raflarında bulup çıkartan, yine ilk elden kaynaklara ulaşmak için Rusya’da Sovyet deneyiminin izini adım adım sürmeye çalışan bu kolektifin güdüleyicisi tarihin tekerini ileri çevirme arzusudur (Nalçacı, 2020).

Calloway’in kitabına yazdığı önsözde Wortis, Sovyet deneyimini, oldukça isabetli biçimde, sosyalist bir zeminde gelişen, felsefi olarak materyalist ve belirgin uzun erimli geleneklere sahip özgün bir pratik olarak tanımlar. Tartışmayı bu kategorik başlıklar üzerinden ilerletmek verimli olacaktır (Calloway, 1993).

Bu tanım yerindedir çünkü sosyalizm sağlık alanında dünyada bir çığır açmıştır. Sosyalizmin sağlık alanındaki başarıları tartışılmaz biçimde diğer tüm ekonomik sistemlerden üstündür ve bu durum psikiyatri alanında da böyledir. ABD’de 1990’lı yıllara kadar bir ulusal sağlık planının olmaması ile karşılaştırıldığında yüzyılın başlarında yapılanların önemi daha iyi anlaşılacaktır.

Bolşeviklerin iktidarıyla ilk kez sağlık bakanlığı kuruldu ve esas olarak koruyucu sağlık hizmeti anlayışı yerleştirilmeye başladı. İlk sağlık bakanı, Lenin’in yakın arkadaşı Dr. Semaşko’ya göre Sovyet sağlık sisteminin başarısı, yeni bir hekim tipinin doğmuş olmasına bağlıydı: “Yeni hekim, biyoloji bildiği kadar sosyoloji de bilir, hastalıkları tedaviyi bildiği kadar, hastalıklardan korunmayı da bilir.” (Noyan, 1995)

Semaşko’nun kurmak istediği sağlık sisteminin üç temel ayağı: halk için ücretsiz sağlık hizmeti, merkezi kontrol

ve hastalıkların önlenmesine odaklanmaktı. Sosyalist sağlık sistemi bu üç önemli ilke çerçevesinde örgütlenirken psikiyatrik kurumlar da bu doğrultuda bir gelişim çizgisi gösterdi.

Devrim sonrasında, 1919 yılından itibaren, sağlık kurumları toplumun yaşam ve çalışma alanları içerisinde örgütlenmeye başladı. İnsan sağlığının, insanın yaşadığı sosyal bağlam içerisinde ele alınması düşüncesinden hareketle şehirlerde tüm nüfusu kapsayacak biçimde bölge dispanserleri kuruldu. Nöropsikiyatri çalışmaları da bazen diğer alanlarla birlikte bazen tek başına bu dispanserler içerisinde yer alıyordu. Burada çalışan ruh sağlığı profesyonelleri o bölgede yaşayan insanların ruh sağlığından sorumlu idi.

Bu uygulama dünya tarihinde ilk kez psikiyatri uygulamalarını toplumun içerisine taşıdı. Öncesinde psikiyatri hastaları hapisane benzeri büyük depo hastanelerinde tutulup, toplumdan tecrit edilmiş biçimde tedavi edilmeye çalışılırken; Sovyetler Birliği'nde ruh sağlığı çalışanları toplumun içerisine girdiler, ruhsal bozuklukları toplumsal yaşantının içerisinde ve toplumun geri kalanı ile birlikte ele almaya çalıştılar. Bu durum hayatı kesintiye uğratan ruhsal hastalıklar kadar daha hafif ruhsal sorunlar için de insanların bu merkezlere başvurmalarını sağladı. Bu merkezlerden yatış için büyük hastanelere gönderilen hasta oranları, toplam başvurular arasında gittikçe daha az orana sahip olmaya başladı.

Yine bu bağlamda gündüz hastanesi modeli ve iş uğraş terapileri de ruhsal tedavinin bir parçası haline geldi. Ruhsal sorunlar yaşayan kişi yine toplum içerisinde yaşamaya devam ederken tedavisinin bir parçası olarak ayaktan iş uğraş terapilerine ve diğer tedavi yöntemlerine ulaşabiliyor, tedavi olması için yaşantısının kesintiye uğraması ve toplumdan izole olması gerekmiyordu.

Bu merkezlerde uygulanan tedavi yöntemleri oldukça çeşitliydi: İlaç tedavileri, intravenöz enjeksiyon tedavileri, oksijen terapisi, hidrasyon terapileri, elektrik ve ışık terapileri, bireysel psikoterapiler ve kolektif psikoterapi adı verilen grup psikoterapileri, iş uğraş terapileri ve kültürel terapiler.

Bu merkezler sadece hastalığın ruhsal boyutuyla ilgilenmiyor, hastalığa sahip kişilerin yaşam koşulları, beslenme durumları ve bir işe yerleştirilmeleri konusunda da destek oluyorlardı. Ruh sağlığı profesyonelleri sadece merkeze başvuran kişilerle ilgilenmiyor, ev ve işyeri ziyaretleri yaparak yaşam koşullarını yerinde değerlendiriyorlardı.

Bu model aynı zamanda tıbbi verilerin düzenli olarak kayıt altına alınmasına olanak sağlıyordu. Bu sayede veriler sağlık ihtiyacının niceliksel durumunu yansıtıyor; sonraki dönemlerin işgücü ve maliyet planlamaları bu verilere dayanarak hazırlanıyordu. Bu bilgilerin tamamı BAA tarafından geçtiğimiz yıl Moskova'ya düzenle-

nen kütüphane ve arşiv gezisi sırasında Alekseeva Psikiyatri Hastanesi'ne yapılan ziyaret esnasında yetkililer tarafından hediye edilen oldukça kıymetli bir derleme kitaptan edinilmiştir (Kostyuk, 2019).

Sovyetler Birliği'nde psikiyatri alanında uygulamaya konulan bu model dünyada ilk kez uygulanan birçok yenilik içermektedir. Elbette bu çalışmaların yerleşip, düzene kavuşması zaman aldı. Bu sırada Rusya'da değişik türden psikoloji çalışmaları da eşzamanlı olarak deneniyordu. Bu çalışmaların sosyalizmin yeni insanına çocukluktan başlayarak katkıda bulunması amaçlanıyordu. Bu nedenle pedagoji, psikoloji ve tıbbın bir kombinasyonu olan *pedoloji* alanı tanımlandı. Bununla birlikte yaratıcı zekânın özel olarak çalışıldığı merkezler kuruldu. Psikanaliz de bu dönem kurumsallaşan ekoller arasındaydı. Bu çalışmaların ve denemelerin bir kısmı bilimden mucize insanı yaratma beklentisinin ürünü olarak görülebilir ama bir süre sonra sosyalizmin gerçek ihtiyaçları kendini dayatmaya başlamış olmalı:

“Yeni sosyalist ekonomi kök saldıkça dahi yaratıcıların patolojisi çalışmaları gözden düştü. Şimdi birincil konular meslek seçimi, personel eğitimi, psikoloji, fizyoloji, hijyen ve emeğin bilimsel organizasyonu idi.” (Kostyuk, 2019; s. 17)

Bu yönde birçok uygulama ve test geliştirildi. Psiko-teknik merkezlerde çalışan psikoteknisyenler emek süreçlerinin verimliliğini arttırma amacıyla çalışmalar yürüttüler. Bu çalışmalarda toplanan veriler daha sonra psikohijyen ve psikoprofilaksi çalışmalarına zemin oluşturdu. Sosyalizm ile psikiyatri pratiği dünyada ilk kez hastalık tanımlı bir temelden işlevsellik tanımlı bir temele doğru ilerlemiştir. Öyle ki antipsikiyatri akımının öncülerinden Thomaz Szasz Sovyet psikiyatri pratiğini işlevsellik ölçütü nedeniyle yeterince hastalık tanısı koymamakla eleştirmiştir.

Sosyalizm yıllarındaki psikiyatri pratiği ve psikoloji yaklaşımının geleneksel bir yönü de vardır. 19. yüzyıl Alman toplum hekimliği uygulamaları ve devrim öncesi Rusya'daki psikiyatri uygulamaları toplumsal çalışmaların zemini oluşturunuyordu. Devrim bu fikirlerin ve emekleme aşamasındaki uygulamaların sistematik biçimde ülkenin genelinde uygulanmasını sağladı.

Rusya'da psikoloji okulları Seçenov ve Pavlov gibi güçlü tarihsel figürlerin etkisi altında büyüdü ve gelişti (Nalçacı, 2014). Bu okullar arasında refleksoloji, reaktoloji, tarihsel kültürel okul sayılabilir. Özellikle tarihsel kültürel okulun kurucuları Vigotskiy, Luria ve Leontiev'in yürüttükleri tartışma teorisi adıyla sonraki yıllara devrolmuş ve bu üçlüden Luria'nın çalışmaları dünya sinirbilim çalışmalarına ciddi biçimde katkıda bulunmuştur (Üstün ve Nalçacı, 2017).

Vigotskiy ve Luria'nın ilk dönem çalışmaları öğrencilik yıllarında katıldıkları Sovyet Psikanaliz Topluluğu çatısı

altında kesişir. Devrin parlak psikologları ve hekimleri olarak Moskova’da kurulan merkezi bir enstitüde çalışmaya başlayan ikiliye Leontiev de katılır ve birliklikleri Vigotskiy’nin 1934’te genç yaşta ölümüne kadar sürer. Özellikle dil çalışmaları üzerinden bir psikoloji tartışması yürüten üçlü, Luria’nın Orta Asya’da yaptığı etnokültürel sinirbilim saha çalışmalarını da planlar.

Vigotskiy’nin “derinlikler psikolojisi” olarak da tanımlanan psikanalize getirdiği temel eleştiri insanın biyolojik doğasına yapılan aşırı vurgudur. O daha çok insanın bilinçli aktivitesini inşa eden sosyal deneyimlerinin “yüksekliği”nin psikolojisini önerir. Luria da benzer biçimde Büyük Sovyet Ansiklopedisi’ne yazdığı psikanaliz maddesinde psikanalizi davranışı belirleyen biyolojik güdülere ağırlık vermekle eleştirir. Bu ve benzeri eleştiriler Luria’nın 1927’te Sovyet psikanaliz camiasından kopmasıyla sonuçlanır (Cole ve Levitin ve Luria, 1979). Bu durum aynı zamanda psikanalizin Sovyetler Birliği’ndeki macerasının sönümlenmeye başlamasının işaretlerinden biri olarak görülebilir.

1966 yılında 18. Uluslararası Psikoloji Kongresi Moskova’da toplanır. Bu kongreye Türkiye’den de bir delegasyon katılır. Kongre delegasyonundan Prof. Dr. Nezahat Arkun’un öncülüğünde bu kongreye sunulan bildirilerden bir kısmı, kongrenin program komitesine başkanlık eden Luria’nın yazılı izniyle dilimize çevrilir ve yayımlanır. Bu bildiri kitabına yazdığı önsözde Prof. Dr. Nezahat Arkun “bu muazzam” kongrenin tüm dünyadan, rekor sayıda, 5000’den fazla katılımcı ile toplandığını ve açılış konuşmasını Leontiev’in yine “muazzam” Kremlin Kongre Sarayı’nda yaptığını yazar. Yani Sovyet psikolojisi “muazzam” bir prestijle dünyanın ilgisini çekmekte ve neredeyse bu alanda bilime öncülük etmektedir (Arkun, 1982).

Ama sonraki yıllarda Sovyet psikiyatrisi ve psikolojisi için zorlu yıllar başlar. Bir yandan sistemin işleyişindeki aksaklıklar, diğer yandan psikiyatrik kurumların politik amaçla kötüye kullanılması başlıklarında emperyalizmin uluslararası tecrit ve izolasyon politikaları ile ideolojik ve bilimsel alanda baş etmekte zorlanır. Üzerine zorla giydirilmeye çalışılan deli gömleğini ilk başlarda önemsemeyip bir kenara atar ama bir karşı tartışma da örgütleyemez. Bu tartışmalar aydınlanmadan sosyalizmin Rusya’daki çözülüşü ile deli gömleği Sovyet psikiyatrisinin üzerine miras kalır; ta ki birileri onun bağlarını çözüp sosyalizmin ilk uzun soluklu denemesinin psikiyatri ve psikoloji alanlarındaki “muazzam” katkısını yeniden tartışmaya başlayınca dek.

Sovyet psikiyatri ve psikolojisi üzerine birinci elden kaynaklara ulaşarak yürütülecek daha ayrıntılı ve titiz çalışmalar ile bu deli gömleğinin sökülüp atılacağı, insanlığın eşitlik ve özgürlük mücadelesinin bu özgün denemesinin hak ettiği saygıyı göreceği günler gelecektir. O günleri aydınlatmak ve bu günleri yakınlaştırmak için yapılacak daha kapsamlı çalışmalara ihtiyaç vardır.

KAYNAKLAR

- Arkun, N. (Ed.) (1982). *Psikolojide Yeni Çalışmalar*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Ades, R. (2016). *The Collected Works of D. W. Winnicott: Volume 12, Appendices and Bibliographies*. Erişim Tarihi: 13.6.2020. <https://www.oxfordclinicalpsych.com/view/10.1093/med:psych/9780190271442.001.0001/med-9780190271442-chapter-100?print=pdf>
- Alavidze, T. *Meet the Moscow Psychoanalytic Society*. Erişim Tarihi: 12.06.2020 https://www.ipa.world/IPA/IPA_Docs/MPSfinal.pdf
- Balogh, P. (1986). *Freud Üzerine* (M.S. Kayatekin, Çev.). Ankara: V Yayınları.
- Binbay, T. (2019). Sovyetler Birliği’nde Psikanaliz: Söylenti ve Efsanelerin Ötesinde. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 2: 236-244.
- Boren, R.V. (2010). *Cold War in Psychiatry: Human Factors, Secret Actors*. Rodopi.
- Calloway, P. (1993). *Russian/Soviet and Western Psychiatry*. USA: John Wiley & Sons.
- Cole, M., Levitin K., Luria A. (1979). *The autobiography of Alexander Luria: A dialogue with the making of mind*. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc.
- Erden, C.T., Binbay, T. (2018). Sovyetler Birliği’nde Psikiyatri Kötüye mi Kullanıldı? *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 1: 5-9.
- Etkind, A. (1994). How Psychoanalysis Was Received in Russia 1906-1936. *Journal of Analytical Psychology*, 39: 191-202.
- Freud, S. (1930). *Uygurlik, Din ve Toplum içerisinde Bir Yanılsamanın Geleceği* (S. Budak, Çev.). Ankara: Öteki Yayınları.
- Freud, S. (1933). *Uygurlik, Din ve Toplum içerisinde Neden Savaş?* (S. Budak, Çev.). Ankara: Öteki Yayınları.
- Jones, E. (2004). *Freud: Hayatı ve Eserleri* (E. Kapkın, Çev.). Kalcı Yayinevi, İstanbul.
- Kostyuk, G.P. (Ed.) (2019). *Outpatient Mental Health Services in Moscow*.
- Nalçacı, E. (2014). Aydınlanma mücadelesinde önemli bir adım: I. M. Seçenov’un “Beynin Refleksleri” kitabı. *Bilim ve Gelecek Dergisi*, 122.
- Nalçacı, E. (2020). Sunuş: Moskova Arşiv ve Kütüphane Çalışması. *Madde, Diyalektik ve Toplum*, 3: 30-31
- Noyan, S. (1995). Ekim Devrimi, Sovyet Deneyimi ve Sağlık. *Gelenek*, 49
- Okuyan, K. (1998). *Stalin’i Anlamak*. İstanbul: Gelenek Yayınevi.
- Paker, M. (2006). *Doğumunun 150. Yılında Freud Konuşmaları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Popova, P. (2013). *The Intellectual Influences of Sigmund Freud’s Psychoanalytical Theory on Leon Trotsky*. Erişim Tarihi: 10.06.2020. https://www.academia.edu/10036177/The_Intellectual_Influences_of_Sigmund_Freud_s_Psychoanalytical_Theory_on_Leon_Trotsky
- Reich, W. (1934). *Psikanaliz ve Diyalektik Materyalizm* (Y. Ömürsuyu, Çev.) İstanbul: Logos Yayıncılık.
- Taştan, C. (2011). Türkiye’ye Erken Giren Psikanaliz Neden Geç Kurumsallaştı? *DoğuBatı Düşünce Dergisi*, 56: 269-279.
- Teber, S., Şenol, A. (2015). *Didik Didik Freud*. Açık Radyo.
- Teber, S. (2004). *Bilimsel Bir Peri Masalı: Freud’un Aile ve Tarihsel Romanı*. İstanbul: Okuyan Us Yayınevi.
- Tögel, C. *Lenin und Freud: Zur Frühgeschichte der Psychoanalyse in der Sowjetunion*. Son Erişim Tarihi: 14.06.2020. <http://www.freud-biographik.de/lenin.htm>
- Üstün, S., Nalçacı, E. (2017). Aleksander Luria: Bilişsel Sinirbilimin Temelleri Atılıyor (ed: E. Nalçacı). *Tarihselci Yöntem ve Bilim Tarihi*. İstanbul: Yazılama Kitapevi, s.187-205.
- Zweig, S. (2013). *Dünün Dünyası*, İstanbul: Can Yayınları.